

OSMANLI'NIN KAPİTALİZME GEÇEMEYİŞİNİN GÜNAH KEÇİSİ OLARAK BATI MÜDAHALESİ: 1960'LAR TÜRKİYE SOSYALİZMİNDEN ÖRNEKLER

Ahmet Aykut ALTAY¹
Gökhan ÇELEN²

ÖZET

1960'lar Türkiye solunda o zamana dek görülmemiş entelektüel tartışmaların yaşandığı bir dönem olmuştur. Sol düşünürler ülkenin geri kaldığını ileri sürmüşler ve bunun nedenlerini araştırmaya başlamışlardır. Buna bağlı olarak Osmanlı'nın toprak düzeni, köylünün durumu gibi konular sıkça tartışılmıştır. Tüm bu tartışmaların nihai amacı ise Osmanlı'nın Batı karşısında geri kalışını açıklamak ve kapitalizme neden geçilemediği konusunu aydınlatmak olmuştur. Çok çeşitli gerekçeler öne sürülmüşse de neredeyse tüm düşünürlerin Batı devletlerinin bir şekilde bu geri kalışta etkili olduğu konusunda hemfikir oldukları görülmüştür. Bu çerçevede bu çalışmada Doğan Avcıoğlu, İdris Küçükömer, Niyazi Berkes ve Behice Boran gibi isimlerin Osmanlı'nın geri kalışında Batı'nın etkisini ne şekilde ele aldıkları karşılaştırmalı olarak incelenmiştir. Bu düşünürlerin Osmanlı üzerindeki Batı etkisini ele alışlarında söz konusu yazarların Osmanlı toprak düzenini değerlendirme biçimleri de etkili olduğundan bu konuya da değinilmiştir. Bu çalışmanın önemi ele alınacak yazarlar üzerine var olan geniş külliyata rağmen, bu yazarların Osmanlı'nın geri kalışında Batı etkisi üzerine görüşlerinin karşılaştırmalı olarak ele alınmasıdır. Ayrıca farklı sosyalist akımların kalkınmaya yaklaşımı ortaya koyulmakta, sosyalistlerin içsel ve dışsal nedenlere bakışları gözler önüne serilmektedir. Doğan Avcıoğlu'nun, Batı'nın ekonomik üstünlüğünü Osmanlı'yı uydu haline getirmek için kullandığını, Niyazi Berkes'in Batı'nın askeri üstünlüğünü ekonomik ayrıcalıklar elde etmek için kullanıp Osmanlı'yı engellediğini, İdris Küçükömer'in Batı yanlısı bürokratları kullanarak Batı'nın ayrıcalıklar elde ettiğini ve Behice Boran'ın ise temelde dış etmenlerin iç etmenleri etkileyerek Osmanlı ekonomisini çökerttiğini belirttikleri sonucuna ulaşılmıştır. İnceleme için bu düşünürlerin çeşitli dergilerdeki makalelerinin yanı sıra 1960'lar solunu son derece etkilemiş olan kitapları da metin analizi yöntemiyle ele alınmıştır.

¹ Ahmet Aykut Altay, Araştırma Görevlisi, Akdeniz Üniversitesi İİBF, ahmetaykutaltay@gmail.com, ORCID ID: 0000-0001-5979-1140, (Sorumlu Yazar).

² Gökhan Çelen, Araştırma Görevlisi, Akdeniz Üniversitesi İİBF, gokhancelen@outlook.com, ORCID ID: 0000-0002-4853-228X.

Anahtar Kelimeler: Batı Etkisi, Doğan Avcıoğlu, Niyazi Berkes, Behice Boran, İdris Küçükömer

WESTERN INTERVENTION as the SCAPEGOAT of OTTOMAN'S FAILURE to TRANSFORMATION to CAPITALISM: COMPARATIVE EXAMPLES FROM TURKISH SOCIALISTS in 1960S

ABSTRACT

The 1960s were a period of unprecedented intellectual debate on the Turkish left. Leftist thinkers have suggested that the country is underdeveloped and have begun to investigate the reasons for this. Consequently, issues such as the Ottoman's land regime and the peasants's status were frequently discussed. The aim was to explain the Ottoman retreat in the face of the West and to clarify the issue of why capitalism could not be achieved. Although variety of justifications have been put forward, almost all thinkers have agreed that the Western states were somehow instrumental in this underdevelopment. In this context, the comparative study of the influence of the West in the Ottoman's underdevelopment was conducted and important socialist thinkers are examined. The importance of this study is that, despite the large corpus on the authors to be discussed, these authors' views on Western influence in the decline of the Ottoman Empire are discussed comparatively. In addition, the approach of different socialist movements to development is revealed, and the views of socialists to internal and external causes are revealed. Some thinkers such as Doğan Avcıoğlu and Niyazi Berkes thought West directly prevented development while others such as İdris Küçükömer and Behice Boran thought West affected internal factors resulted in underdevelopment. For the review, these thinkers' articles in various journals, as well as their books, which were highly influenced 1960s left, have been covered by the method of text analysis.

Keywords: Western Influence, Doğan Avcıoğlu, Niyazi Berkes, İdris Küçükömer, Behice Boran

1. GİRİŞ

Türkiye'de sol hareketler 1960'lı yıllar ile ivme kazanmıştır. Türkiye'de sol hareketlerin geçmişleri Osmanlı İmparatorluğu'na kadar dayansa da ülke siyasetini etkileme kapasitelerinin artması, geniş tabana ulaşabilmeleri, meşru kabul edilip seçimlere girebilmeleri ve hatta mecliste yer alabilmeleri bu dönemde olmuştur. Türkiye İşçi Partisi (TİP) meclise girmeyi başarmış ve etkili bir muhalefet ortaya koymuştur. Özellikle Milli Demokratik Devrim (MDD) akımından etkilenen gençler sıklıkla çeşitli protesto gösterilerine katılmış ve üniversite işgal hareketlerine öncülük etmişlerdir. Yön Hareketi ile özellikle askeri bürokratlar ülkenin yönetimini ele geçirme konusunda teşvik edilmiş ve

bu bürokratlar sol entelijansiyanın önemli bir parçası kabul edilmişlerdir. Dönemin artan politik bilinci ve eylemliliğiyle birlikte Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu'nun (DİSK) da kurulmasıyla işçiler grev eylemlerini sıklaştırmışlardır.

1961 Anayasası ile sol grupların örgütlülük ve eylemlilikleri artmışsa da onlara yönelik baskı ve kısıtlamalar da benzer oranda artmıştır.. Sol akımların destekçileri terörle ve “Sovyetlerin uşaklığı” ile suçlanmış, miting, grev ve toplantıları sıkça engellenmiştir. Sol akımların destekçilerine yönelik fiziksel saldırılar gerçekleştirilmiş ve hatta parlamentoda diğer parti milletvekillerinin fiziksel müdahaleleriyle karşılaşmışlardır. Sol akımlara destek olan basın yayın organları mahkeme kararlarıyla sıklıkla kapatılmıştır. Tüm bu nedenlerle pek çok sosyalist-komünist örgüt faaliyetlerine yasa dışı olarak devam etmiş; özellikle 1970'ler ile sağ ve sol grupların silahlanmasıyla gruplar arasında sokak çatışmaları sık görülür olmuştur.

1960'larda sol siyasetin yükselişi ülke içinde özellikle yeni askeri yönetimin kendilerini Demokrat Parti'nin baskıcı otoriter iktidarından sonra ona kıyasla demokratik görünme çabası ile özgürlükten yana bir anayasa yaptırılmaları ile yakından bağlantılıdır. Bunun sonucunda sol yayınlar ve örgütlenme serbest bırakılmıştır. Ülke içindeki bu değişimlere ek olarak, uluslararası konjonktür de sol siyasetin yükselişine katkı vermiştir. Tüm dünyada sol sloganlar bu dönemde yükselişe geçmiştir. Ayrıca Arap Dünyası'nda Cemal Abdül Nasır gibi sol milliyetçi bir lider de yakın coğrafyada boy göstermiştir. Bunlara ek olarak yüzölçümü Türkiye'den küçük ve Türkiye'ye kıyasla daha kıt kaynağa ve imkana sahip komşusu Bulgaristan komünist yönetim altında ekonomik olarak Türkiye'den daha iyi konuma yükselmiştir. Tüm bu gelişmeler dünyada sol siyasete ivme kazandıran ve Türkiye'deki sol siyaseti de yakından etkileyen dış gelişmelerdir.

1960'lar Türkiye solu, ülkedeki sol kültürün üzerinde önemli bir etkiye sahiptir. Günümüzdeki sol siyasetin üzerindeki etkisinin de hala sürdüğü yadsınamaz bir gerçektir. Güncel mecliste bir grup milletvekilinin Türkiye İşçi Partisi adında yeniden örgütlenmeleri veya o dönemde çıkan dergilerin isimlerinin bugün yeniden kullanılmaya başlanması bu durumun temel göstergeleridir. Ancak 1960'lar solu gerçekten başarılı mıydı konusu son derece tartışmalıdır. Parlamentarizmden yana olan TİP 1969 yılı seçimlerinde mecliste yalnızca 2 milletvekiliyle temsil edilir hale gelmiştir. Sol yayınların pek çoğu mahkeme kararı sonucu kapatılmayla karşı karşıya kalmış veya reklam gelirleri olmadığı için kapanmak zorunda kalmışlardır. Yön

Hareketi, 1971 askeri müdahalesinde istediği sonuçları elde edemeyince etkisini kaybetmiş hatta önderleri önce işkenceye maruz bırakılmış ardından yargılanmışlardır. Yön Hareketi solun darbecilikle bir arada anılmasına sebebiyet vermiştir. Gençlikle birliği en iyi kuran Milli Demokratik Devrim ise 1970'lerde kriminalize hale gelmiş, halkla gerekli bağları kuramamış ve çoğunlukla sokak çatışmalarındaki gençlik tarafından temsil edilmiştir. Önde gelen öğrenci liderleri güvenlik güçleriyle girdikleri çatışmalarda öldürülmüş ya da devlet tarafından çeşitli gerekçelerle idam edilmişlerdir. 1960'larda elde edilen pek çok yasal hak da 1970'lerdeki anayasa değişiklikleri ile geri alınmıştır. Bu gelişmeler 1960'lardaki sosyalist hareketin başarısının sınırlılıklarını gözler önüne sermektedir.

Tüm bu sınırlılıklarına rağmen bu dönemde sol entelijensiyada oldukça verimli entelektüel tartışmaların yapıldığı görülmüştür. Bu tartışmalar çeşitli sol akımların çıkardıkları dergi ve gazetelerde gerçekleşmiştir. Dönemin yayınlanan sol dergi sayısı açısından son derece verimli olduğu söylenebilir. *Yön, Emek, Sosyal Adalet, Proleter Devrimci Aydınlik, Yeni Çağ, Ant, İleri, Türk Solu, Aydınlik Sosyalist Dergi, Adımlar, Sosyalist* gibi dergiler dönemin etkili dergileri olmuşlardır. Bu dönemdeki sol dergi sayısının oldukça yüksek olmasının bir nedeni sol akım içerisindeki fraksiyonel bölünmelerin sıkça görülmesidir. Özellikle Milli Demokratik Devrim (MDD) ve Sosyalist Devrim (SD) olarak ayrılan sol yönelimler, gerek yöntem gerekse de olası müttefik sınıflar konusunda birbirleri ile ters düşmüşler, aynı devrimi savunsalar da fraksiyonel olarak ayrışmalar yaşamışlardır. Bunun sonucu olarak her fraksiyon kendi yayınına çıkarmaya başlamıştır. Bunun en bilinen örneği Milli Demokratik Devrimi savunan ve birlikte Aydınlik Sosyalist Dergi'yi çıkaranların zamanla fikirsel ayrılık yaşamaları ve bir grubun ayrılıp Proleter Devrimci Aydınlik adlı başka bir dergiyi çıkarmasıdır. Ne var ki iki dergide de çok büyük ölçüde benzer konular işlenmeye devam etmiştir (Altay, 2019: 236).

Yön Dergisi bu noktada diğer dergilerden ayrışmaktadır. Her ne kadar Doğan Avcıoğlu'nun önderlik ettiği Yön Hareketi'nin dergisi olsa da gerek Milli Demokratik Devrim hareketinden gerekse de Türkiye İşçi Partisi'nden pek çok ismin yazıları, bu yazılar Yön Hareketine ve Doğan Avcıoğlu'na yönelik eleştirileri içerse dahi, bu derginin sayfalarında yer bulmuştur. Diğer dergiler bu anlamda daha partizanca ve ideolojik olarak konum almışlar; sadece belirli yazar ve görüşler bu dergilerde yer bulabilmişlerdir.

Dergiler güncel tartışmaların yürütüldüğü platformlar olsalar da bu dönem çıkan kimi kitaplar dönemin sol hareketlerini son derece kuvvetli şekilde etkilemiştir. Doğan Avcıoğlu'nun 1968 yılında çıkardığı *Türkiye'nin Düzeni* eseri bunların önde gelenlerindedir. Kitabın özellikle askerler arasında son derece popüler olduğu, hatta farklı sol akımlardan olan isimlerin dahi kıymetli addettiği bir eserdir. İdris Küçükömer'in *Batılaşma: Düzenin Yabancılaşması* adlı eseri de entelektüel hayatta şiddetli tartışmalar başlatmıştır. Eser pek çokları tarafından yanlış yorumlanıp siyasal hayatını Türkiye İşçi Partisi ile geçirmiş olan Küçükömer'in Demokrat Parti'yi sol olarak konumlandığına ileri sürülmesine neden olmuştur. Ne var ki bu durum gerçeği yansıtmamaktadır. Eser günümüzde hala çeşitli yorumlamalarla gündeme gelmektedir. Mihri Belli'nin 1966'da *Yön Dergisi*'nde yazdığı bir yazının geliştirilmiş hali olan *Milli Demokratik Devrim* adlı kitap da özellikle gençler arasında son derece popüler olmuştur. 1970 yılında Belli'nin hem bu eseri hem de 1965-1970 arasındaki tüm dergi yazıları toplanmış ve yayımlanmıştır. Niyazi Berkes ise 1964 yılında İngilizce olarak "*The Development of Secularism in Turkey*" adlı kitabını, 1969 yılında da iki ciltlik *Türkiye İktisat Tarihi* kitabını yayınlamıştır. Bu eserler de özellikle entelektüel çevrelerde sıkça tartışılmıştır. Bir diğer tartışmalı eser ise Sencer Divitçioğlu'nun 1967 yılında çıkardığı *Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumunu/Marksist Üretim Tarzı Kavramı* adlı eseridir. Bu eserle Asya Üretim Tarzı (ATÜT) Osmanlı toplumuna uyarlanmış ve sol entelijensiyayı 1960'lar boyunca meşgul edecek olan Asya Üretim Tarzı/Feodal Üretim Tarzı tartışmalarının fitilini ateşlemiştir. Sosyolog Behice Boran ise 1968'de *Türkiye ve Sosyalizm Sorunları* adlı eseriyle pek çok güncel tartışmaya cevap vermiştir.

Dönemin sol görüşlü entelektüelleri ülkenin geri kaldığını düşünmüşlerdir. Özellikle Demokrat Parti ile ülkenin ekonomik bağımsızlığını yitirdiği ve hak ve özgürlükler alanında da geri gidildiğini ileri sürmüşlerdir. Ancak hemen hemen hepsi geri kalmışlığın esas nedeninin daha da gerilerde, Osmanlı İmparatorluğu zamanında yattığını düşünmüşlerdir. Bu nedenle Osmanlı İmparatorluğu dönemlerini de ele alacak çeşitli makro tarih tezlerini ortaya sürmeye ve geri kalmışlığın nedenlerini ortaya çıkarmaya çalışmışlardır. Eğer ki geri kalmışlığın nedeni bulunabilirse, bu sorunun çözümü adına reçete sunabileceklerini düşünmüşlerdir. Buna ek olarak eğer ki geri kalmışlıkta herhangi bir sınıfın etkisi varsa o sınıfın devrim stratejisinde hedefe konulması öngörülmüştür. Kısacası, öne sürülen makro tarih tezlerinde temel amaç ittifak yapılacak sınıfların tespit edilmesi, karşıt sınıfların belirlenmesi,

devrimin hangi aşamada olduğunun tespit edilmesi ve ona göre devrim stratejisi belirlenmesidir. Buna benzer pratik amaçların yanında Oğuz Oyan ülkenin mevcut ekonomik, toplumsal, ideolojik, hukuksal ve siyasal biçimlenişini sorgulamaya başlayan yeni kuşakların, bu biçimlenişlerin tarihsel kökenini sorgulayıp cevap aramasını da bu tartışmaların nedenlerinden birisi saymıştır (Oyan, 1998: 56).

Türkiye'ye dair kalkınma literatürüne hakim olan çözümlerler çoğunlukla Weberyen çözümlerlerdir. Bu çözümlerler Şerif Mardin, Metin Heper, Sabri Ülgener gibi önemli isimlerin ses getiren eserlerinde yer almıştır. Devlet-toplum ikiliğine dayanan Weberyen analizlerde topluma ilerencilik, devlete ise baskıcılık rolü verilmiş, buna bağlı olarak da toplumsal alana hakim olan devletin özgürlüklerin gelişimine engel olduğu ileri sürülmüştür. Cenk Reyhan bu yaklaşımı şöyle özetler:

“Bürokratik yapısında özel ve siyasal alanların birbirinden ayrılmadığı ve bir takım çıkarılara göre oluşan Pazar hakimiyeti yerine otoriteye dayalı patrimonyal idare tipinde, hükümdar ve onun yönetici kadrosu, yeni ekonomik kaynaklar ve yenilikler üzerinde mutlak bir hakimiyet kurmuşlardır; bundan dolayı, patrimonyalizmde, sermayenin oluşması için gerekli şartlar yoktur. Kapitalist ticaretin, iltizam sisteminin kiraya verilen veya satışa çıkarılan ticarethanelerin, devletin her türlü ihtiyacını karşılayan bir yapılanmanın mevcut olmasına rağmen, bu sistemde, sabit sermayedeki duran varlıklarıyla kar getirici girişim türü ve tüketicinin pazardaki alım gücüne yönelik olarak özgür emeğin akılcı örgütleniş söz konusu değildir ve olamaz” (Reyhan, 2008: 57)

Benzer Weberyen çözümlerlerin alandaki hakimiyetinin nedenini ise Nuray Keskin şöyle açıklar:

“Bu bakış açısının hem siyasal hem de akademik düzlemde çeşitli kesimlerce paylaşıldığı bilinmektedir; televizyon haberleri, gazete sayfaları, gündelik sohbetler de bu yönde örneklerle doludur. Böyle bir bakış açısının egemen düşünce biçimi haline gelmesi kuşkusuz birden bire oluşmuş değildir” (Keskin, 2009: 30)

Tüm bu sebeplerle Weberyen analizlere alternatif olabilen çözümlerlerin önemi yadsınamaz durumdadır. Bu çalışmada da bu çözümlerlerin dördüne yer verilmesinin temel sebebi budur. Bu analizlere de getirilebilecek sayısız eleştiri vardır ve literatürde bunlara sıkça da rastlanmıştır. Hatta bu çözümlerler kendi dönemlerinde de bolca eleştiri almıştır. Bu çalışmada ele alınan düşünürler dahi çeşitli mecralar aracılığıyla birbirlerini eleştirmişlerdir. Mesela Doğan Avcıoğlu, Behice Boran'ı Marksizmi dogmatik olarak ele almakla itham

edip, Boran'ı her türlü dogmatizm ayırıcı düşünceden sıyrılmaya davet etmiştir (Avcıoğlu, 1962: 20). Behice Boran'ın Yön yazarları ile giriştiği entelektüel tartışmalar o dönemde son derece ses getirmiştir.

Özellikle Asya Üretim Tarzını temele alan açıklamaların Weberyen açıklamalardan çok farkı olmadığını belirten güncel eleştiriler de vardır. Cenk Reyhan da bunlardan biridir:

“Esasen Weber'in patrimonyalizm ve prebendalizm kavramı ile Marx'ın Asya tipi üretim tarzı modelleri birbirlerine son derece benzer çözümlenmelerdir. Her iki modelde de despotik devlet toplum üzerinde tahakküm kurar, aracı kurumları yok eder ve kapitalizmin gelişmesini önler. Bu sonuca Weber kültürel kurumları, Marx üretim yapısını inceleyerek ulaşır” (Reyhan, 2008: 42)

Bu çalışmada da Doğan Avcıoğlu, İdris Küçükömer, Behice Boran ve Niyazi Berkes'in bu makro tarih tezlerinde yer verdikleri ve Osmanlı'nın gelişememe nedenlerinden biri olarak öne sürdükleri Batı etkisi konusuna değinilecektir. Özellikle Osmanlı'nın feodal olduğunu belirten yazarlarda Batı müdahalesi son derece önemli bir belirleyen olarak yer tutmuş; tüm o tezler önünde sonunda Batı tarafından geri “bırakılmaya” dayanmıştır. Farklı yazarların Batı etkisini ele alışları karşılaştırmalı olarak ele alınacak ve en sonunda bu durumun söz konusu tezlere etkisine değinilecektir. Bu çalışmanın önemi ele alınacak yazarlar üzerine var olan geniş külliyata rağmen, bu yazarların Osmanlı'nın geri kalışında Batı etkisi üzerine görüşlerinin karşılaştırmalı olarak ele alınmasıdır. Ayrıca farklı sosyalist akımların kalkınmaya yaklaşımı ortaya koyulmakta, sosyalistlerin içsel ve dışsal nedenlere bakışları gözler önüne serilmektedir. Son derece popüler olan Weberyen çözümlenmelerin yanında sosyalist çözümlenmelerin dile getirilmesi de bu çalışmanın kalkınma yazınına katkılarından birisi olacaktır.

2. DOĞAN AVCIOĞLU

1960'ların en önde gelen ideologlarından olan Doğan Avcıoğlu, 1970'lerde hedefine ulaşmaya çok yaklaşmış; ancak 9 Mart 1971'de son anda vazgeçilen müdahale yerine 12 Mart 1971'de Avcıoğlu'nun desteklemediği bir askeri cunta müdahaleyi gerçekleştirmiştir. Devamında Avcıoğlu ve ekibinin de yargılanması bunun en belirgin göstergesidir. Bu başarısızlık sonrası kendini siyasetten izole eden Avcıoğlu daha çok akademik araştırmalara yoğunlaşmıştır. Yön Hareketi'nin başarısızlığının nedenini bulmak için Türklerin tarihini araştırmaya karar vermiş ancak 1980'lerde hastalığa yakalanınca planladığı kitap serisinin son 2 cildini tamamlayamamıştır.

Doğan Avcıoğlu, öne sürdüğü teorileriyle dönem tartışmalarında başat figürlerden olmuş; ülkenin geri kalması konusundaki fikirleriyle de dönemin popüler teorik tartışmalarına katılmıştır. Avcıoğlu'nun geri kalma konusundaki fikirlerini anlayabilmek için öncelikle Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak rejimi konusundaki fikirlerini bilmek gerekmektedir. Avcıoğlu, Osmanlı'yı Asya Üretim Tarzı'na kıyasla feodalizme daha yakın bulur. Osmanlı köylüsü ile Batı serfi Avcıoğlu'na göre hemen hemen aynıdır:

“Türk köyünde ise, kamucu özelliklerin yanı sıra, bireyci özellikler hayli gelişmiştir. Ne var ki, üretim güçlerinin ulaştığı düzey, Batı ülkelerinde olduğu gibi Türkiye'de de köylünün tam özgürlüğüne imkân vermemektedir. Köylünün toprağa bağlılığı esastır. Toprağa bağlılık, ekonomik baskının dışında, ekonomik olmayan çeşitli zorlama tedbirlerle sağlanmaktadır. Bu bakımdan, Avrupa'nın serfi ile Türkiye'deki reaya arasında fazla bir fark olmasa gerektir” (Avcıoğlu, 1976: 17).

Doğan Avcıoğlu feodalizmin önemli bir belirleyeni olan özel mülkiyetin Osmanlı'da da var olduğunu ve bu nedenle Osmanlı toprak rejiminin feodalizme yakın bir rejimin olduğunu belirtmiştir:

“Demek ki arazi kanunlarına rağmen, eskiden beri sürüp giden bir özel mülkiyete kayış söz konusudur. Öte yandan, üretim tarzı bakımından, senyör-serf ve sipahi-reaya ilişkileri pek farklı değildir. Bu durumda, Osmanlı düzeninin Asya Üretim Tarzından iyice ayrıldığını, feodal üretim tarzına yaklaştığını söyleyebiliriz” (Avcıoğlu, 1976: 28).

Doğan Avcıoğlu Asya Üretim Tarzı'nın ise Osmanlı gibi büyük ve karmaşık bir yapıyı açıklamaya yetmeyeceği kanaatindedir:

“..Asya Üretim tarzı kuramcılarının, çok dar ve katı bir doktriner bir anlayışla, Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik ve toplumsal bünye bakımından henüz esirlik ve derebeylik çağlarını idrak ve şahıslar için mülkiyet fikri teşekkül etmemiş, basit ve iptidai bir varlık olarak yaşayabildiğini iddia etmeleri de, uluslararası dünya ticaret yollarını denetleyen büyük liman ve kentlere, gelişmiş bir para ekonomisine, iç ve dış Pazar ilişkilerine sahip bulunan ve bu suretle dünya piyasalarına egemen fiyat hareketlerinin ve mali bunalımlarının etkilerine tamamıyla açık bulunan bir imparatorluğun ekonomik bünyesine ait gerçekleri inkar etmek anlamına gelmektedir” (Avcıoğlu, 2013: 47).

Osmanlı toprak rejiminin Asya Üretim Tarzı'ndan uzaklığına ve Batı feodalizmine bu derece benzerliğine rağmen Avcıoğlu, Osmanlı'yı Batı feodalizmiyle bir tutmaktan imtina etmiştir. Bu durumun nedeni ise

Batı feodalizmiyle Osmanlı toprak rejimi arasında kimi ciddi farklılıkların var olduğunu düşünmesidir:

“Osmanlı toplum düzeninde aynı üretim tarzına dayanmakla birlikte, batı feodalitesinden farklı bir üstyapı örgütlenmesini gerektiren milletlerarası ticaret, büyükşehirler ve fetih diye özetlediğimiz zorunluluklar olmuştur” (Avcıoğlu, 1976: 23).

Görüldüğü üzere Doğan Avcıoğlu Osmanlı toprak rejimini Batı feodalizmine yakın bulsa da, onu bu şekilde adlandırmaktan özenle kaçınmış; bunun yerine herkesin üzerinde anlaşacağını umduğu prekapitalist düzen kavramını önermiştir:

“Orta Doğu’da da, devlet mülkiyetinden beyler mülkiyetine, beyler mülkiyetinden devlet mülkiyetine geçiş görülmüştür. Bu sebeple, devlet mülkiyeti- feodal mülkiyet ayrımı, sanıldığından daha az önemli gözükmektedir. Bununla birlikte, Osmanlı düzeni hakkındaki görüşler, henüz yeterli açıklığa kavuşmuş olmaktan uzaktır. Meseleye bu açıdan bakış, daha yeni yeni başlamaktadır. Derinlemesine araştırmalara ihtiyaç vardır. Bu sebeple, Osmanlı düzenine, henüz tartışma konusu olan feodal etiketini yapıştırmaktan kaçınarak, herkesin üzerinde birleşebileceği, daha genel bir kavram olan prekapitalist düzen diyeceğiz” (Avcıoğlu, 1976: 28).

Avcıoğlu Osmanlı İmparatorluğu’nda var olan prekapitalist düzenin kapitalistleşmeye doğru gittiğini ileri sürmüştür:

“Demek ki, bir yandan zengin çiftlik sahipleri ortaya çıkmakta, öte yandan bu sınıfın emrinde ırgatlaşan topraksız köylüler çoğalmaktadır. Bütün bunlar kapitalizme doğru yol alışın açık belirtileridir” (Avcıoğlu, 1976: 35).

Aynı konudaki bir başka ifadesinde de Doğan Avcıoğlu şunları aktarır:

“Özetlersek, prekapitalist düzenin çözülmesini ve kapitalist düzene geçilmesini sağlayan (köyde az çok bir farklılaşma, köyden bir kısım işgücünün şehre akımı, ticaret ve tefeci sermayesi birikimi, lonca düzeninin zorlanması, köydeki farklılaşma dolayısıyla köy-şehir mübadele olanaklarının artması vb gibi) faktörler, Batı’da olduğu gibi Osmanlı toplum düzeni içinde de faaliyettedir” (Avcıoğlu, 1976: 41-42).

Doğan Avcıoğlu, Osmanlı’nın kapitalistleşmek yolunda olduğunu ve bu gelişme imkanı devam etmiş olsa Osmanlı’nın belki de Batı’dan bile önce kapitalistleşip gelişeceğini ileri sürer. Ne var ki bu gelişme, Batı’nın müdahalesi ile engellenmiştir:

“Eğer birtakım engeller-ki kanımızca dış engellerdir-çıkmasaydı da Türkiye sınai kapitalizm yolunda öncülüğü alsaydı, bugün dahi aydınlarımızda kompleksler yaratan Batılılaşma özlemi diye bir şey mevcut olmayacak, belki de tam aksine, geride kalan Batılılar Doğululaşma kompleksine tutulacaklardı” (Avcıoğlu, 1976: 46).

Görüldüğü üzere Avcıoğlu'na göre Batı müdahalesi Osmanlı'nın gelişimine ket vurmuştur. Avcıoğlu için Batı'nın Osmanlı'nın zor durumundan yararlanıp imzalattığı 1838 Ticaret antlaşması, Batı'nın Osmanlı ekonomisi üzerindeki etkisini artırmış ve Osmanlı üretimini olumsuz etkilemiştir:

“Tanzimat ilericileri, sarayın gölgesinde bilerek ya da bilmeyerek, Avrupa emperyalizminin arzuladığı ve onların çıkarına olan reformlara yönelmişlerdir. Anadolu eşrafı, Türk imalatçısının iflasına yol açan 1838 Osmanlı-İngiliz Ticaret Antlaşmasını önlemek için İstanbul'a heyetler yollamışlar, fakat Tanzimat ilericileri, Anadolu'nun sefaleti pahasına anlaşmayı imzalamışlardır” (Avcıoğlu, 1965: 3).

Bir başka yerde de benzer bir söylemi yineleyen Doğan Avcıoğlu şu şekilde devam etmiştir:

“Türkiye, 1838'de imzalanan Ticaret Antlaşması'yla, ileri Avrupa ekonomisinin açık pazarı haline geldi. Böylece ekonomi kendi yolunda devam edebilse mümkün görünen gelişme engellenmiş oldu. Bundan sonra Osmanlı devleti, ancak Avrupa devletleri arasındaki çıkar çekişmelerinden yararlanarak, birtakım denge hesapları içinde varlığını sürdürebilecektir. Kapitalist ülkeler, bir yandan ekonomik çıkarlar yüzünden boğuşurlarken, öte yandan Avrupa dışı ülkeleri kapitalist hegemonyaya açmakta birleşmektedirler. Nitekim kapitülasyonları iyice genişleten ticaret anlaşmalarından, en küçüğünden en büyüğüne kadar tüm Avrupa ülkeleri ve Amerika yararlanmıştır” (Avcıoğlu, 2013: 213).

Bu söylemde öne çıkan nokta bu antlaşma ile ekonominin kendi yolunda devam etmesiyle elde edilecek olan gelişmenin engellenmiş olmasıdır. Daha önceki alıntılarda Osmanlı'nın ekonomik yolunun kapitalizme doğru ilerlediğinin Avcıoğlu tarafından belirtildiği de göz önüne alındığında çıkan sonuç, Avcıoğlu'na göre Osmanlı'nın kapitalizme geçişinin Batı tarafından bu antlaşma ile engellenmiş olduğudur. Osmanlı bu taarruza direnememiştir zira hem Japonya gibi izole değildir hem de uyandırdığı iştah çok daha büyüktür (Avcıoğlu, 2013: 213).

Bu geri bırakılışın ekonomik müdahalenin yanı sıra hukuki bir boyutu da vardır ve bunlar da yine Batı'nın talepleri ile yerine

getirilmiştir. Doğan Avcıoğlu'na göre Tanzimat Fermanı (1839) serbest ticaret koşulları sağlayan 1838 Antlaşması için gereken idari ve mali reformları gerçekleştirmek adına İngilizlerin dayatmasıyla ilan edilmiştir. Kapitalizmin içeride sırtını dayamayı düşündüğü Rum ve Ermenilere bu denli haklar tanınmasının nedeni de budur. Batılılaşma diye övülen bu adım, Avcıoğlu için aslında uydulaşmadır (Avcıoğlu, 1976: 10). Yabancılar arazi satın alma izni verilmesi ve ardından Islahat Fermanı'nın (1856) ilan edilmesi ile de gerekli idari ve mali reformlar daha da artırılmış ve Osmanlı'nın Batı'nın kontrolüne girmesi tamamlanmıştır (Avcıoğlu, 2013: 217). Bunun sonucunda da Osmanlı İmparatorluğu kapitalizme doğru giden yoldan çevrilmiş, gelişmesine ket vurulmuş ve ardından da Batı kontrolünde olan sömürge bir uydu haline gelmiştir.

3. NİYAZİ BERKES

Niyazi Berkes 1969 ve 1970 tarihlerinde iki cilt halinde yayınladığı Türkiye İktisat Tarihi eseriyle Osmanlı ekonomisi, Türkiye ekonomisi ve güncel tartışmalar üzerine fikirlerini beyan etmiştir. Berkes, Yön Bildirisi'ni imzalayan aydınlar arasında olmasa da Yön çevrelerinde oldukça etkili bir isim olmuştur (Ak, 2015: 44). Yön Dergisi'nde de sık sık yazılar kaleme alan Berkes'in bu eserinde Yön Dergisi başyazarı Doğan Avcıoğlu'na yönelik eleştirilerinin olması da bilinmesi gereken ilginç bir nokta olarak karşımıza çıkmaktadır. Berkes, gerek dergide gerekse kitaplarında Türkiye'nin az gelişmişlik, demokrasinin gelişmemesi gibi sorunlarına tarihi yorumlayarak cevaplar bulmaya çalışmış; eserlerin kaleme alındığı dönemde güncel olan Feodalite-Asya Üretim Tarzı (ATÜT) tartışmalarına değinmiştir.

Niyazi Berkes, feodalizm konusunda siyasal ve ekonomik olmak üzere ikili bir ayrıma gitmiştir. Osmanlı'da siyasal anlamda feodalizmin olmadığını, ekonomik anlamda ise kısmen feodalizm olduğunu belirtir. Kısmen olmasının nedeni, tüketim için üretim yapan kapalı bir özelliğe sahip olmasına rağmen, devlet için emtia üretimi yapan bir şehir ekonomisi ve nakdi-aynı gelir ve harcamalarıyla devlet hazinesi yoluyla finanse edilen bir ekonominin olması -ancak bu kapitalist bir üretim değildir - olarak belirtilmiştir. Bu durum Osmanlı sisteminin en temel çelişkilerinden biri olarak öne çıkmaktadır (Berkes, 1969: 25). Asya Üretim Tarzı savunucularının Osmanlı'yı Asya Üretim Tarzı olarak nitelendirmelerine neden olan özelliklerin Osmanlı'nın temel özelliği değil, aksine kapitalizme geçemeyişin sebep olduğu bir sonuç olduğunu belirtmiştir:

“Osmanlı rejiminde tarımsal ve endüstriyel bir evrimin yokluğu yani feodal ekonomiden kapitalist ekonomiye geçemeyişin tarihsel anahtarı buradadır, bunun sonucu olarak devlet gücü çökünce ve onun yerine Batı kapitalist ekonomisinin etkisi başlayınca bu ikincisinin istediği ham madde üretimini geliştiremeyen yerler hem yurdun, hem dünyanın dışında kalmış olan durgun ve içine çökük ekonomiler haline yani ilkel emtia ekonomisi durumundan da daha geri bir duruma gelmişlerdir. Bizde köylü ile şehirler arasındaki büyük uçurum da böyle başlamıştır. Bizde şimdi çok sözü edilen Asya ve Doğu ülkelerinde görülen üretim biçimi işte bu şartlar altında meydana gelmiştir; yoksa bu, bu ülkelerin devlet sistemlerinin veya uygarlıklarının temelini teşkil eden bir üretim sistemi değildir” (Berkes, 1969: 27).

Niyazi Berkes toplumun da ekonomik düzende görüldüğü gibi ikili yapıda olduğunu savunmuştur. Devlet ve toplum birbirinden son derece kopuktur (Berkes, 1969: 43). Bir başka çelişki ise şeriatın özel mülkiyete müsaade etmesi ancak padişahın hukukunun etmemesidir (Berkes, 1969: 109). Berkes'e göre tüm bu çelişkiler bir devrimle sonuçlanmalıdır ve kapitalizme geçiş yaşanmalıdır ancak bu durum gerçekleşmemiş ve bu bozulmuş düzen devam etmiştir (Berkes, 1969: 112). Buradaki en temel etmen ise Batı'ya verilmiş olan kapitülasyonlardır. Batı, kurduğu askeri üstünlüğü talep ettiği ekonomik ayrıcalıklarla daha da pekiştirmiş ve Osmanlı ekonomisinin bozuk düzenini daha da kötü hale getirmiştir (Berkes, 1969: 135-136). Batı devletleri savaşmama karşılığında veya Osmanlı'ya savaş esnasında yardım etmek karşılığında kapitülasyonlar talep etmişlerdir (Berkes, 1970: 101). O sırada merkantilizm politikası güden Batı, bu kapitülasyonlardan oldukça faydalanırken; Osmanlı ekonomisinde önce ticaret dengesi aleyhe dönmüş ardından da maliye ve para sistemi çöküşe geçmiştir (Berkes, 1970: 102-111). Tüm bu gelişmeler Osmanlı sanayisinin gelişmesini engellemiştir:

“Orta çağ sistemlerinde devletler para ve ticaret işlerinde iki zaruret baskısı altında bulunuyorlardı: Birincisi, dış ticaretin teşviki; ikincisi, devlet hazinesinin nakitle ödeme gücünün yeterli tutulması. Birincisi ile devletler mal mübadelesinin gelişmesini sağlayarak içeriye mal ile beraber servet geleceğini umarlardı fakat şimdi öyle bir dönemde bulunuluyor ki, içeriye mal gelmesi servet getirmiyor; bunların çoğu mamul maddeler şeklinde olduğundan ülkenin kendi endüstrisinin daha çok farklılaşmasına ve gelişmesine zarardır. Hatta zamanla daha fazla gelişmesi için değil, olduğu yerde kalması için bile zarardır” (Berkes, 1970: 152)

Tüm bu dış kapitülasyonların içeride imtiyaz ve tekel uygulamalarını zorunlu kıldığını belirten Berkes, bunun da kapitalizme geçişin önünde set olduğunu ileri sürmüştür:

“Osmanlı tarihinde ilk kapital birikimi sürecinin kapitalist üretim sistemine geçişi başlatacak etkiyi yapamayacak şekilde oluşu, iç ve dış kapitülasyon siyasetlerinin gerektirdiği imtiyaz ve tekel usullerinin direnişli olarak, hiç değişmeden devam etmiş olmasının sonucudur” (Berkes, 1970: 297).

Yön Dergisi’nde de Niyazi Berkes bu durumu şöyle açıklamıştır:

“Gayet tipik bir Doğu şekli olan Osmanlı hükümlanlığının sonunun Moğol hükümlanlığının sonu gibi olmaması, sanımca, onu bu akıbetten kurtaran, geleneksel sisteminde uygulanan ve emperyalizma öncesi aşamada da uygulanmağa devam edilen iki şey yani kapitülasyonlarla miri toprak sistemi olmuştur. Bunların ikisi de Osmanlı toplumunda kapitalizmin gelişmesinin en önemli iki engeli olduğu halde Moğol devletinin akıbetinden kurtulmak pahasına ikisi de devam etti. Kapitülasyonların ulusal ekonomi üzerine yıkıcı etkileri 1740 kapitülasyonlarından sonra başlamıştır” (Berkes, 1966: 9).

İmtiyaz alan Batılı tüccarlar Osmanlı toprakları üzerinde faizciliğe de girişmişlerdir. Hatta zamanla Saray bile bu kesime yüklü bir şekilde borçlanmıştır. Berkes’e göre faizcilik, Batı’da feodalitenin ortadan kaldırılmasına katkı sağlamış iken Osmanlı’da toprak üzerinde devletin boyunduruğunu parçalamış ancak toprak ağalığının başlamasına neden olmuştur (Berkes, 1970: 326). Eğer ki faizle elde edilen kazanç, diğer kapital şekilleriyle edinilecek kazançtan daha yüksek karlar getiriyor ise, Berkes şu 4 sonucun ortaya çıkacağını belirtmiştir:

“Faiz kapitali, endüstride yatırım kapitali haline gelmez. (2) Başlıca çıkarı ve nemalanma çevresi köylünün geleneksel üretim biçiminin devamı etmesinde bulunur. Yani, geleneksel üretim biçimini değiştirecek bir kapital olmak yerine, tersine, onun devamını sağlayan bir kapital olur. (3) Fazla olarak, köylünün geleneksel üretim biçiminde gidişinin fazla ürününe sahip çıkmakla o köylü üreticiyi, üretimini asla genişletmez veya genişletemez bir üretici haline getirir. (4) Üretimci ile faizci arasında yeni ilişki şekilleri doğar ve bu toprak ve ürünlerin mülkiyeti üzerine etki yapar. Bu mülkiyet, ne feodal bir mülkiyettir ne de kapitalist bir mülkiyet” (Berkes, 1970: 331).

Görüldüğü üzere Niyazi Berkes’e göre kapitülasyonların neden olduğu faizcilik, mevcut üretim biçiminin devamını sağlayan bir etki

yaratmıştır. Berkes içine düşülen bu durumlardan kurtulmak için atılan adımların ise durumu daha da kötü hale soktuğunu ileri sürmüştür:

“Eskiden alışılmış metodlarla baş vurulan çareler, buhranı gidermek yerine Osmanlı yazarlarının ihtilal dediği genel iç zıtlasmalar ve çatışmalar dönemini açtı. Bu yüzden XVIII. Yüzyıl sonunda yani Tanzimat döneminden yarım yüzyıl önce, eski Osmanlı devlet sistemi bir politik ve toplumsal koma haline girdi” (Berkes, 1970: 102-113).

Tüm bu gelişmeler sonucunda da Osmanlı kapitalistleşmemiş ve geri kalmıştır. Batı önce endüstri ürünleriyle, ardından da finans kapitali ile üç çeyrek asır boyunca sürmüş olan Osmanlı'yı yarı kolonileştirme sürecini tamamlamıştır (Berkes, 1970: 369). Batı'nın kapitülasyonlar yoluyla elde ettiği ekonomik müdahale olanağı, Osmanlı'nın kapitalizme geçiş olanağının sonu olmuştur.

4. İDRİS KÜÇÜKÖMER

İdris Küçükömer, 1960'larda *Yön* ve *Ant* dergilerindeki yazılarıyla entelektüel tartışmalara girdiği gibi; Türkiye İşçi Partisi ve sonraki yıllarda da Sosyalist Demokrasi Partisi ile aktif siyasetin de bir parçası olmuştur. En çok ses getiren çalışması ise *Düzenin Yabancılaşması Batılama* adıyla yayınladığı eseri olmuştur. Bu eser pek çok kişi tarafından çok farklı şekillerde yorumlanmış; Türkiye'de sol sağdır sağ da sol şeklinde özetlenerek gündem olmuştur. Ne var ki bu özet son derece yanlış bir yorumlamanın sonucudur. Murat Özyüksel bu durumu şu şekilde izah etmiştir:

“Oysa metnin tamamı ortalama bir özenle okunursa, bu tablonun İdris Küçükömer düşüncesinin sağ yanını tasvir eden boyutu olduğu anlaşılır. Konuyla ilgilenen herkesin hemen hemen ezberinde olan şemanın sol yanı yeniçeri/esnaf/ulema birliğinden gelip de kısaca Hürriyet ve İtilaf, Terakkiperver Fırka, Serbest Fırka ve Demokrat Parti üzerinden Adalet Partisi'ne uzanan; sağ yanı ise batıcı, laik bürokrat grubu temsil eden Jön Türklerin Terakki ve İttihat kanadı, İttihat ve Terakki, ve Cumhuriyet Halk Fırkası üzerinden Cumhuriyet Halk Partisi ile sonuçlanan bir süreci içerir. Yanlış algılama buradaki sağ yan ile sol yanın metnin bütününden koparılmasından kaynaklanmaktadır. Oysa metin bütünsel olarak değerlendirildiğinde, sol ve sağ diye nitelenegelen her iki taraf da resmin bütününe sadece sağ yanındır, bir diğer ifadeyle Küçükömer düşüncesine göre siyasi anlamda ikisi de sağdır. Yani bu şemanın aslında tablolaştırılmaya gerek bile görülmeyen bir sol yanı olduğu gerçeği nedense atlanmaktadır. Bu sol yan da Küçükömer'in tüm

çalışmalarında ve pratik olarak da yaşamında açıkça ortaya koyduğu siyasi duruşudur, yani sosyalizmdir” (Özyüksel, 2016: 125).

Benzer bir düşünceyi Tanıl Bora da ileri sürmüştür:

“Nitekim sol yan ve sağ yandaki toplumsal gruplara dayanan siyasal çizgilerden söz eder. Yoksa, solun nesnel tabanını oluşturan aşağıdakileri temsil etme kabiliyetini taşıyan sağ siyasetin kendisine bir ilerililik/solculuk atfetmez. Zaten ona bakılırsa her iki tarafın başında da bürokratları görmek kabildir. Küçükömer’in temel derdi, -tıpkı Ecevit gibi-, tabandaki büyük halk kitlelerine... gerici, yobaz, karşı devrimci demenin yanlışlığını anlatmaktır” (Bora, 2017: 606).

İdris Küçükömer dönemin önde gelen entelektüel tartışmalarından olan Asya Üretim Tarzı (ATÜT) tartışmalarında Osmanlı’nın toprak düzenini ATÜT olarak değerlendirenler safında yer almıştır. Küçükömer yaptığı sınıflandırmada ATÜT tarzını Nomadik ve Hidrolik olarak ayırmış ve Osmanlı’yı Nomadik sınıfın altındaki Turangil alt sınıfına dâhil etmiştir (Küçükömer, 1994: 32). Osmanlı mülkiyet düzeninin merkezîyetçi olarak kurulduğunu belirten Küçükömer, toprak ve reaya padişahıdır anlayışının feodalizmin gelişmesine engel olduğunu belirtmiştir (Küçükömer, 2002: 217). Ayrıca Batı feodalizminde görülen vassallığın Osmanlı’da merkezîyetçiliğin güçlü olması nedeniyle olmadığını, vassalın artık ürünü aldığını ve reaya ceza verme hakkı olduğunu ancak Osmanlı’da artık ürüne padişah adına el konulduğunu ve ceza sisteminin merkezi olduğunu, feodalitenin bölünmüşlüğünden doğan parlamentoların olmadığını, var olan divanların ise demokratik ve sınıflara dayalı olmadıklarını belirterek, Osmanlı’nın feodal üretim rejiminden farklarını ortaya koymuştur (Küçükömer, 2002: 218). Zamanla ortaya çıkan ayanların da feodal senyör özellikleri göstermediklerini, devlete hizmet ettiklerini belirtmiştir (Küçükömer, 2002: 230).

İdris Küçükömer, ATÜT ile ilgili görüşlerine bağlı olarak, Osmanlı’nın kapitalizme geçemeyişini ve geri kalmasını çok büyük bir çoğunlukla Osmanlı’nın iç gelişmelerine bağlamıştır. O’na göre dış gelişmeler, içteki gelişmeler neticesinde Osmanlı’ya nüfuz etme imkânı bulmuş ve Osmanlı’nın geri kalmasına neden olmuşlardır. Bu konuda temel suçlu da Küçükömer’e göre batılılaşma yanlısı bürokratlardır:

“Sanki dünyanın ortasında imiş gibi duran geniş Osmanlı ülkelerinde, dış kapitalist isteklerin gerçekleştirilmesi için gerekli ortamın hazırlanmasına batılılaşma hareketi hayret edilecek biçimde uyuyordu. Bürokrat serveti için melce ve devamlı politik güç arıyordu. Ayan ise fiili

büyük toprak mülkiyetine hukukinde kavuşmaya çalışıyordu. Fakat bunların istedikleri üst yapı kurumları alınırca, bu Osmanlı kapısını kapitalizme ardına kadar açacaktı” (Küçükömer, 2002: 56).

İdris Küçükömer'e göre batılılaşma hareketleri imparatorluğun çöküşünü hızlandırmıştır. Yapılan her yenilik, Batı'dan alınan her kurum kapitalizmin imparatorluğa girmesine neden olmuş, gerekli gördüğü alanlara el koymasına müsaade etmiştir (Küçükömer, 2002: 66). Yalnızca kurumlar değil, yapılan çeşitli antlaşmalar da Osmanlı'yı Batı'nın müdahalesine açık hale getirmiş ve Batı'nın kontrolüne sokmuştur. 1838 Ticaret Antlaşması Küçükömer'e göre bunun tipik bir örneğidir. Bu antlaşma ile Osmanlı ekonomik yapısı liberalleşmiş ancak bu liberalleşme Batılı kapitalistler lehine olmuştur. Küçükömer durumu şöyle ortaya koymuştur:

“İşte bu haklar, bütün yerli tekeli sistem (yerliler için ağır bir takım kısıtlamalar olduğu halde), yabancı tacirler için kaldırıldı. Yabancılar %5 gibi düşük bir gümrük vergisi ödedikten sonra Osmanlı ülkelerine istedikleri malı getirip serbestçe satabilirlerdi. Hatta sadece dışarıdan getirdikleri malı değil, Osmanlı topraklarında üretilen malı getirip satabilirlerdi.” (Küçükömer, 2002: 59).

Osmanlı'nın verdiği en ağır kapitülasyonlar olan bu antlaşmaların benzerleri diğer Batı ülkeleri ve Rusya ile de yapılmış ve Osmanlı Batı'nın iç pazarı haline gelmiştir. İşsizlik artmış, atölyeler kapanmış ve üretici güçler sönmülmüştür (Küçükömer, 2002: 36). İç nedenlere önem veren Küçükömer, dış etmen olarak da temelde emperyalizmin etkisini ve ülkeyi yarı sömürge hale getirmesini dile getirmiştir (Dinçaslan ve Akyazı, 2018: 41-42). Bunun sonucunda da Osmanlı kapitalizme geçişi başaramamıştır.

5. BEHİCE BORAN

Behice Boran, İdris Küçükömer gibi legal siyasetin içinde yer almış olan önemli bir düşünür ve sosyologdur. Düşünür kimliğinin yanında akademik kariyere de sahip olan Boran'ın siyasi kariyeri gibi akademi kariyeri de oldukça çalkantılı olmuştur. Hayriye Erbaş, Boran'ın önemini şöyle belirtmiştir:

“Boran Türkiye'de Amerikan Koleji'ni birincilikle bitiren “ilk” kız öğrencisi, Cumhuriyet'in “ilk” öğretmenlerinden, Türkiye'nin “İlk” kadın sosyoloğu, üniversiteden kovulan “ilk” kadın öğretim üyesi, Parti genel başkanlığı yapan “ilk” kadın, TBMM ve Türkiye'den Avrupa Parlamentosu'ndaki “ilk” sosyalist kadın milletvekili, sürgünde ölen “ilk”

kadın Marksist kuramcı olarak Türkiye’de önemli bir kişilik olmuştur.” (Erbaş, 2015: 51).

Behice Boran, 1960’larda, sosyalist hareket içinde son derece önemli bir yere sahiptir. Akademisyenliğinden gelen yöntemsel tutarlılık saplantısı, argümantasyon yeteneği ve teorik bilgisi ile o dönemde Şevket Süreyya Aydemir, Doğan Avcıoğlu, Fethi Naci, Cahit Tanyol, Mihri Belli gibi önde gelen düşünürlerle teorik tartışmalara girmekten geri durmamış, aktif siyasette de Mehmet Ali Aybar ile Türkiye İşçi Partisi’ne dahil olmuş, Çekoslovakya İşgali tartışmalarına kadar da partinin önemli isimlerinden olmayı sürdürmüştür. İlerleyen zamanda da yeniden kurulan partinin başına geçmiştir.

Osmanlı’nın toprak rejimi konusundaki tartışmalarda Behice Boran Osmanlı’yı feodal olarak nitelendiren tarafta yer almıştır. Boran Osmanlı düzenini merkezi feodalite olarak adlandırmıştır:

“Merkezi bir feodalite örneği olan Osmanlı İmparatorluğunda devlet mekanizması azçok farklılaşma gösteriyordu, ama yine de topraklar askeri fonksiyon karşılığı gelirinden faydalanmak üzere dağıtılıyor, fethedilen yerlerdeki mahalli feodal düzenlere pek dokunulmadan bunlar merkeze bağlanıyor ve yerli nüfuzlular daima merkeze kafa tutan, kendi başına buyruk beyler olmak istidadını gösteriyordu. Bütün Osmanlı tarihi mahalli kuvvetlerle merkezin mücadelesi tarihidir. Nazari hukuk bakımından durumları ne olursa olsun mahalli nüfuzlular, hem toprağın fiilen sahibi, hem de topraklar üzerinde yaşayanların askeri ve mülki idarecisi durumunda idiler. Kısacası feodal düzende –merkezi şekli dahi olsa- idare eden ve edilen farkı aynı zamanda bir sınıf farkıydı.” (Boran, 1962a: 8-9).

Osmanlı’nın toprak düzeni tartışmasında ele alınacak ölçüt konusunda farklı yaklaşımlar olması, farklı cevaplar ortaya çıkmasının temel sebebidir. Toprak üzerindeki mülkiyet ilişkilerinin hukuki şekline mi yoksa artı ürünün köylüden alınma şekline mi bakılacağı sıkça tartışılmıştır. Behice Boran ikinci kısmı ölçüt olarak alanlardan olmuştur. O’na göre mülkiyet ilişkileri, emekçinin ürünü başkasına kaptırdığı anda ve yerde başlardı (Boran, 1962b: 13). Pek çok düşünür Osmanlı’yı Batı ile kıyaslayıp, Batı feodalizminin özelliklerinin Osmanlı’da olup olmadığını araştırmış ve ulaşılan sonuca göre Osmanlı’yı sınıflandırmıştır. Ne var ki Boran, farklılıklara odaklanmak yerine, ortak özelliklere odaklanmış, Osmanlı ve Batı’yı feodalizmin farklı çeşitleri olarak aynı çatı altına sokmuştur (Boran, 1962b: 13). Gökhan Atılğan da Boran’ın ideal tip olarak ele alınan Batı feodalizmindeki sınıfların güç ve gelişmişliği ile Türkiye’deki sınıfların –mesela burjuvazi- güç ve

gelişmişliğinin kıyaslanmasıyla Türkiye'deki sınıfların gerçek güç ve gelişmişliğinin saptanmasını doğru bulmadığını belirtir (Atılğan, 2019: 450). İlhan Tekeli de Boran'ın Osmanlı'nın feodal düzene sahip olduğu yönündeki düşüncelerinin siyasete atıldıktan sonra gelişmediğini, 1945 yılında Manisa köyleriyle ilgili yaptığı çalışmalarında da benzer ifadeleri kullandığını belirtmiştir (Tekeli, 2011: 40).

Behice Boran, toplumsal yapıdaki değişimlerin temelde iç yapıdaki gelişmelerle olduğunu, dış gelişmelerin ise baskı ve zorlama ile hatta istila ile iç yapıyı etkilediğini ve değiştirebildiğini belirtmiştir (Boran, 1968: 3). Bu nedenle de Osmanlı'nın Batı tarafından "sömürge" haline getirilmesi toplumsal düzende gereken değişimi sağlayacak sınıfların gelişmemesine neden olmuş ve Osmanlı batılılaşma yolunda başarısız olmuştur:

"Yönetici-aydın kadro, toplum için kabul ettiği temel kurumlar (özel mülkiyet, özel sektör eliyle sanayileşme), hayat felsefesi ve benimsediği sosyal değerler bakımından burjuvaziye dönüktü. Oysa bu sınıflar hemen hemen mevcut değildi ve hızla gelişmeleri imkanı da yoktu. Çünkü imparatorluk geliştirmekte olan batılı kapitalist toplumların ekonomik politik nüfuzu altına girmiş, onlara ham madde kaynağı ve Pazar vazifesi gören bağlı bir ekonomi durumuna düşmüştü. Bu bağımlı durumda tüccar, hele sanayici sınıflarının gelişmemesi, reformlar yapmak isteyen devleti, yönetici kadroyu ve genellikle reformdan yana olan aydınları köksüz ve dayanıksız bırakmıştır. Reformlardan, Batılılaşmadan yana olacak, bu hareketleri destekleyecek, gelişen güçlü bir milli burjuvazi yoktu ki batılılaşma ve modernleşme hareketi başarıya ulaşsın...Avrupa'da derebeylik düzenine özgü ticaret ve sanayi çöküşü ve ortadan kalkışı içten yeni bir kapitalist ticaret ve sanayi sınıfının gelişmesiyle olmuştu. Bizde ise bu çözülme dış etkilerle oluyor ve aynı dış etkiler içte yeni bir ticaret ve sanayi sermayecisi sınıfın gelişmesine imkan vermiyordu" (Boran, 1968: 12).

Tanzimat döneminde görülen can ve mal güvenliğinin kanunen temin edilmesi, azınlıklara verilen haklar, iç gümrükleri kaldırmak ve özel mülkiyet hukukunu yerleştirmeye çalışmak da Behice Boran'a göre en temelde yabancı sermayenin güvenliğini sağlamak ve kapitalizmin ülke içine girişini sağlamak amacıyla Batılı devletlerce dayatılan değişikliklerdir (Boran, 1968. 3, 9).

Daha önce ele alınan yazarlarda 1838 Ticaret Antlaşmasına verilen önemin benzeri Boran'da 1840 tımar ve zeametın kaldırılması ve 1858 yılında toprakta tam mülkiyetin tesis edilmesi gelişmelerinde görülür. Özellikle ikinci gelişme topraklı sınıfı toplumun en güçlü sınıfı

konumuna getirmiştir. Bu durum devlet ile bu sınıf arasındaki ilişkileri eski derebeylik düzeninin dışına taşıırken, bu sınıf toprağı işleyen sınıfla ilişkisinde ise derebeylik usullerini devam ettirmiştir (Boran, 1968: 14). Sosyal yapıdaki bu çarpıklık temelde sanayici sınıfın gelişmesini engelleyen ve dönemin idarecilerine bahsedilen değişiklikleri dayatan Batı'dan kaynaklanmaktadır.

6. SONUÇ

Kalkınma ile ilgili çalışmalar her ne kadar 1960'larda canlanmış da olsalar, Hayriye Erbaş bu çalışmaların geçmişini Osmanlı yenileşme hareketine kadar götürür. Erbaş'a göre bu düşünceler Osmanlı'nın düşüşe geçtiği yıllarda bir nevi zorunluluk olarak ortaya çıkan reform ve düzenlemelerle başlamış, fikir akımları üzerinden yoğunlaşarak devam etmiştir (Erbaş, 2018: 18). Bu dönemdeki fikirler bizzat devletin yönetici kesiminden gelirken; 1960'lı yıllardaki kalkınma söylemi daha çok iktisatçı, sosyolog, tarihçi ya da siyaset bilimci kökenli düşünürlerden gelmiştir. Yine de 1960'lı yıllarda öne çıkan niceliksel olarak yoğun çalışmalar devleti etkilemeyi başarmıştır. Erbaş bu durumu dile getirirken eleştiri yöneltmeyi de unutmamıştır:

“Türkiye’de kapitalizmin gelişmesi, daha doğrusu nasıl bir yol izleyeceği, toplumsal değişimi mi sağlayacağı yoksa az gelişmişliğin sürüp gitmesine mi yol açacağı bu yılların en önemli tartışma konusudur. 1970’de tartışma konusu, kapitalizmin gelişip gelişmediği değil, nasıl bir kapitalizmin geliştiği ve bu gelişmenin sınıfsal ve siyasal sonuçlarının neler olduğudur. 1960 ve 1970’li yıllarda Türkiye’de yapılan tartışmalar daha çok bu yaklaşım çerçevesinde gerçekleşti ve gene o dönemin (Planlı Kalkınma Dönemi) resmi yönetimince benimsendi. Bu dönemde daha çok gelişme yapısal dönüşümlerin tartışılması biçiminde gerçekleşti. Ancak bu dönemde yapılan tartışmaların ne derece Batı kaynaklı olmaktan uzak olduğu ve özgül koşulları dile getirdiği kuşkuludur. Çünkü 1960’larda Türkiye’ye planlama anlayışını getiren, hatta planlama örgütünü kuran Batılı kuruluşlardır. Bu da planlama-devletçilik ve solun özdeşleşmesi ve devlete dayalı popülist politikalar üretmenin sol olarak algılanmasına yol açmıştır.” (Erbaş, 1999: 26).

Bu çalışmada Osmanlı'nın toprak düzeni, kapitalizme geçemeyişi gibi 1960'larda entelektüel çevreleri domine eden tartışmalara katkı sağlamış dört önemli düşünürün son derece geniş literatürleri arasından sadece gelişememe nedeni olarak ele aldıkları Batı müdahalesine odaklanılmıştır. Bu sebeple söz konusu düşünürlerin kalkınma yazınına kattıkları ve Osmanlı ile Türkiye üzerine çözümlerini değerlendirmek bu çalışmanın sınırlarını aşmaktadır. Bu çalışma ile

amaçlanan Osmanlı üzerine farklı çözümler üreten bu isimlerin geri bırakılıştta hedeflerine koydukları Batı müdahalesine bakışlarına odaklanarak, dönemin entelektüellerinin Batı müdahalelerine olan yaklaşımlarına dair bir resmi ve bu düşünürlerin Osmanlı toprak düzeni fikirlerinin söz konusu düşünceye etkilerini ortaya koyabilmektedir.

Ele alınan dört düşünür de Osmanlı toprak düzenini farklı şekilde değerlendirmiştir. Doğan Avcıoğlu Osmanlı toprak düzenini prekapitalist düzen olarak tanımlarken, Niyazi Berkes kapitalizm öncesi emtia üretimi olarak nitelendirmiş, İdris Küçükömer Asya Üretim Tarzı, Behice Boran ise feodal düzen olarak değerlendirmiştir. Bu farklı bakış açıları düşünürlerin çözümlerini etkilemiştir. Doğan Avcıoğlu ve Niyazi Berkes Osmanlı'nın geri kalışında Batı etkisini daha çok vurgularken, ATÜT üzerinde yoğunlaşan İdris Küçükömer, ATÜT'ün durağan ve pazar için olmayan üretim tarzına bağlı olarak Osmanlı'nın geri kalışını bu durağanlığa ve iç duruma daha çok bağlamıştır. Behice Boran da dış baskılarla şekillenen iç gelişmelerin geri kalmışlığa sebep olduğunu belirtmiştir.

Batılılaşma yönünde atılan adımlar bu yazarlarca sıkça eleştirilmiştir. Doğan Avcıoğlu ve Niyazi Berkes'de de benzer eleştiriler görülse bu konuda en sert çıkış Küçükömer'den gelmiştir.

“Kapitalizm, 19.yyda, Osmanlılarda açık çıkarlarını batıcı laik kapıkulu yada bürokratlar eliyle sağladı. Yönetici bürokratlar, devlet mekanizmasındaki otonomileriyle batı kapitalistleri, finans baronları ile Osmanlı devleti arasındaki ilişkiyi sağladılar... kapitalizm karşısında, Osmanlı burjuvazisi bulamadığından, ilişkilerini doğrudan devletin, artık yönetimine hakim görünen bürokratlar kanalından geliştirebildi” (Küçükömer, 2002: 59).

Düşünürler bürokratların batılılaşma adına attıkları adımların Batı kapitalistlerinin işine yaradığına, Batı'nın ülkenin ekonomik yapısına olan hâkimiyetlerinin bu nedenle arttığına yönelik ortak fikirlere sahiptirler. Bu noktada ayrı duran tek isim Behice Boran olmuştur. Boran, dönemin bürokratlarının girişimlerinin, toplumsal yapı değişikliklerinin onların istediği hızda ve şekilde olmadığı için başarısız olduğunu belirtmiştir:

“Batı ile temas sonucu batılı burjuvazinin ideolojisini benimsemiş bulunan yönetici-aydın tabaka elinde tuttuğu politik güce dayanarak yukarıdan aşağı toplumu değiştirmeye çalışıyor, fakat bu ideolojiye ve çabalara dayanak olacak sınıflar ekonominin bağımlı olması

dolayısıyla gelişemediğinden yönetici aydın tabakanın teşebbüsleri de belli bir sınırdan öteye geçemiyordu.” (Boran, 1968: 14-15).

Üç düşünürün ortak olarak eleştirdikleri bir diğer olgu ise 1838 İngiliz Ticaret Antlaşması’dır. Söz konusu üç yazar da bu anlaşmanın Osmanlı’yı Batı’nın açık pazarı haline getirdiğine, hatta yarı sömürge haline getirdiğine dair fikirlere sahiptirler. Behice Boran ise özel olarak 1858’de toprakta özel mülkiyetin tesis edilmesine odaklanmıştır.

Geleneksel Osmanlı yenileşmesi yazınında modernleşme yönünde atılan önemli adımlardan görünen Tanzimat Fermanı da bu yazarlarca geleneksel literatürün dışında değerlendirilmiştir. Getirdiği mal, can serbestisi geleneksel yazında liberalleşme yönünde önemli bir adım olarak görülmüşse de bu yazarlar Tanzimat Fermanı’nı Batı’nın artan ekonomik hâkimiyetinin hukuki ve idari alanda da garanti altına alınması olarak görmüş, sömürünün resmileşmesi olarak değerlendirmişlerdir.

Sonuç olarak ele alınan yazarlar, Osmanlı’nın geri kaldığı konusunda hemfikirdirler. Bunun için geniş incelemelerinde çok çeşitli sebepler ortaya koymuşlardır. Ortak olarak uzlaştıkları nokta ise Batı müdahalesinin geri kalmışlığın sebeplerinden birisi olmasıdır. Yazarlardan bazıları Batı’nın doğrudan müdahale ettiğini, bazıları ise iç olayları etkileyerek müdahil olduğunu belirtse de Batı müdahalesi 1960’lar kalkınma yazınında her daim öne çıkartılan günah keçilerinden birisi olmuştur.

KAYNAKÇA

- Ak, G. (2015). 1960’larda Niyazi Berkes: Sol kemalist bir düşünürün yeniden doğuş temrinleri. *SİYASAL: Journal of Political Sciences*. (53), 31-52.
- Altay, A. A. (2019). 1960’lar Türkiye sosyalist basınında çok partili yaşam ve parlamentarizm tartışmaları. *Alternatif Politika*, 11(1), 234-262.
- Atılğan, G., (2019). *Behice Boran Öğretim Üyesi Siyasetçi Kuramcı*. Yordam Kitap.
- Avcıoğlu, D. (1962). Sosyalist Gerçekçilik. *Yön*, (39), ss. 20.
- Avcıoğlu, D. (1965). 1965 Yılında Atatürkçülük, *Yön*. (137), ss. 3.
- Avcıoğlu, D., (1976). *Türkiye’nin Düzeni Dün-Bugün-Yarın Cilt II*. Tekin Yayınevi.

- Avcıoğlu, D., (2013). *Osmanlı'nın Düzeni ve Türklerin Tarihi Cilt 6*. Kırmızı Kedi Yayınevi.
- Berkes, N. (1966). Az Gelişmişliğin Tarihsel Nedenleri V, Yön, (186), ss. 9.
- Berkes, N., (1969). *Türkiye İktisat Tarihi Cilt I*. Gerçek Yayınevi.
- Berkes, N., (1970). *Türkiye İktisat Tarihi Cilt II*. Gerçek Yayınevi.
- Bora, T., (2017). *Cereyanlar*. İletişim Yayınları.
- Boran, B. (1962a). Türkiye'de Burjuvazi Yok Mu?, Yön, (39), ss. 8-9.
- Boran, B. (1962b). Metod Açısından Feodalite ve Mülkiyet: Osmanlılarda Mülkiyet Meselesi, Yön, (51), ss. 13.
- Boran, B., (1968). *Türkiye ve Sosyalizm Sorunları*. Gün Yayınları.
- Dinçaslan, M. ve Akyazı, H. (2018). Osmanlı-Türk toplumunda iktisadi geri kalmışlık sorunsalı: Ülgener ve Küçükömer'den "insan" faktörünün önemine. *SIYASAL: Journal of Political Sciences*, (27), 23-46. <http://dx.doi.org/10.26650/siyasal.2018.27.1.0003>
- Erbaş, H. (1999). Gelişme yazını ve geleceği. *Doğu-Batı Düşünce Dergisi*, (8), 26.
- Erbaş, H. (2015). Türkiye'de bedeller ödemiş bir sosyolojik düşünce ustası: Sosyolog Behice Boran. *Mülkiye Dergisi*, 39 (3), 5-58.
- Erbaş, H., (2018). *Türkiye'de Gelişme/Kalkınma Yazınından Bir Seçki*. Palme Yayınevi.
- Ertürk, Keskin, N., (2009). *Türkiye'de Devletin Toprak Üzerinde Örgütlenmesi*. Tan Kitabevi Yayınları.
- Küçükömer, İ., (1994). *Sivil Toplum Yazıları*. Bağlam Yayınları.
- Küçükömer, İ., (2002). *Düzenin Yabancılaşması Batılama*. Bağlam Yayınları.
- Oyan, O., (1998). *Feodalizm ve Osmanlı Tartışmaları*. İmaj Yayıncılık.
- Özyüksel, M. (2016). İdris Küçükömer üzerine ısrarla sürdürülen kavram kargaşasına bir son verme çabası. *Birikim*, (331), 121-130.
- Reyhan, C., (2008). *Osmanlı'da Kapitalizmin Kökenleri*. Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Tekeli, İ. (2011). Sosyal bilimci ve siyasetçi olarak Behice Boran: Hesabı akılla verilen bir yaşam. *Sosyoloji Dergisi*, (23-24), 1-45.